

KRITISKĀ DOMĀŠANA

IZGLĪTĪBA,
MEDIJPRATĪBA,
SPRIESTSPĒJA

Prof. Maijas Kūles zinātniskajā redakcijā

Pētījums izstrādāts Latvijas Universitātē, sadarbojoties
LU Filozofijas un socioloģijas institūtam ar
LU Vēstures un filozofijas fakultāti,
LU Pedagoģijas, psiholoģijas un mākslas fakultāti,
LU Sociālo zinātņu fakultātes *UNESCO* Medijpratības un informācijpratības katedru.

Projekti:

Eiropas Komisijas pārstāvniecības Latvijā projekts “Medijpratības
un kritiskās domāšanas stiprināšana Latvijā” (2018. g.);
LU Attīstības projekts “Ar kritisku skatu uz kritisko domāšanu Latvijā” (2018. g.);
teorētiskās bāzes izstrādē sadarbība ar LU FSI bāzes un snieguma
finansējuma zinātniskajā projektā “Kritiskā domāšana, konkurētspēja,
inovācijas, globalizācija” (2016.–2018. g.) iesaistītajiem pētniekiem.

Zinātniskais pasākumu un izdevuma sagatavošanas koordinators:

Dr. phil. Māris Kūlis (LU FSI)

Projekta administratīvā realizācijas grupa:

Reinis Vilciņš (LU FSI), Georgijs Koņkovs (LU FSI)

Sadarbība ar LU VFF Filozofijas doktora studiju programmas studentiem

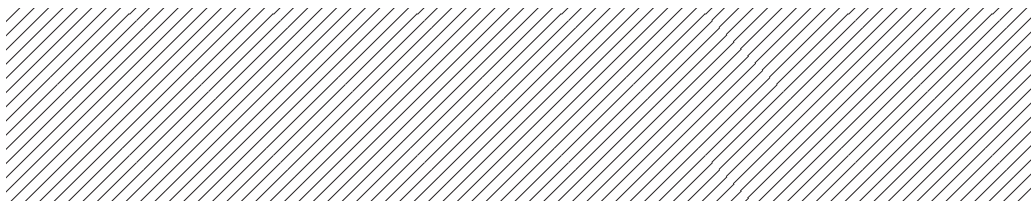
I. Andresoni, G. Vēju, T. Stepiņu un R. Vilciņu zinātnisko projektu īstenošanas satvarā.

Izdevuma zinātniskās recenzentes:

LUB direktora vietniece, vadošā pētniece Dr. phil. Ineta Kivle,

LU Sociālo zinātņu fakultātes pētniece Dr. phil. Anna Stepčenko

Izdevums apspriests un rekomendēts iesniegšanai Eiropas Komisijas pārstāvniecībai
Latvijā LU FSI Zinātniskās padomes sēdē 2018. gada 8. novembrī, protokols Nr. V12/06.

SATURS

1. DAĻA / 5

levads. Pētniecības aktualitāte,
nostādnes un pasākumi
Maija Kūle, Uldis Vēgners

2. DAĻA / 13

Kritiskās domāšanas attīstīšana
izglītībā Latvijā: situācijas analīze
un pilnveides perspektīvas
Zanda Rubene, Artis Svece

3. DAĻA / 25

Medijpratība un kritiskā domāšana.
Mūsdienu aktualitātes
Guna Spurava

4. DAĻA / 33

Kritiskā domāšana
spriestspējas veicināšanai
*Igors Gubenko, Maija Kūle,
Igors Šuvajevs, Rihards Kūlis,
Māris Kūlis*

5. DAĻA / 51

Ieteikumi lēmumu pieņēmējiem

6. DAĻA / 57

Ieteicamā literatūra

Māris Kūlis

KRITISKĀ DOMĀŠANA PATIESĪBAS MEKLĒJUMOS

UN IESPĒJAMOS POLITISKĀS INŽENIERIJAS VALGOS

Nereti par kritisko domāšanu runā kā par kaut ko tādu, kas jā māca visiem — jauniem un veciem, jau izglītotiem un ne tik ļoti, ikvienam, kas to vēlas vai nevēlas. Taču te iezīmējas būtiska nianse, proti, apsvērums, ka kritiskā domāšana principā ir kas tāds, ko var iemācīt kā prasmi, kā tehnisku spēju, gluži kā prasmi precīzi izpildīt dejas soļus vai ātri kapāt sīpolus. Šāda kritiskās domāšanas izpratne ir iespējama, tomēr, visticamāk, nepietiekama. Pat vairāk, šāda izpratne ved strupceļā, jo nerespektē ikviena cilvēka universālās apziņas un domāšanas struktūras, aizspriedumu pozitīvo formējošo lomu spriedumu tapšanas gaitā. Gluži pretēji, kritiskā domāšana nebūtu jāsaprot kā prasme, domātprasme vai spriestprasme.

Drīzāk būtu jārunā par tādu kritiskās domāšanas izpratni, kas par centrālo elementu padara dispozīciju uz patiesību, proti, kritiskā domāšana jāsaprot kā vērstība uz patiesību!

Citādi sakot, tā jāuzlūko kā “prāta mošanās” vai “atvērtība pret neskaidrību”, jo šaura

argumentācijas prasmju apgūšana ir būtiski nepietiekama, lai izveidotu kritiski domājošu personību.

Patlaban kritiskā domāšana — tādā formā, kā to lielākoties pazīstam un kādu to tiecas ieviest mācību procesā — nav vēsta uz domāšanas atvērtību. Tā pat kļūst par instrumentu, ar ko nereti tiek iestrādātas konjunktūras tēmas. Šis apsvērums liek izteikt minējumu, ka ironiskā kārtā tieši kritiskā domāšana pēdējā laikā ir viena no piesārņotākajām nozarēm, jo no attīrītas domāšanas rīka pārtop instrumentā, ar ko veikt t.s. ideoloģisko audzināšanu, proti, vest uz liberālisma, multikulturālisma, tirgus ekonomikas takas. Neiztirzājot jautājumu par šādas ideoloģiskās orientācijas pareizību vai aplamību (tas jau būtu cita pētījuma uzdevums), skaidrs tomēr ir tas, ka šāda pieeja ir pretrunā brīvas un kritiskas domāšanas pamatidejai. Turklāt — ideoloģiskās audzināšanas kontekstā — kritiskā domāšana pārtop par rīku, ar ko pareizi domājošie jeb izglītotie un apmācītie (runājot mitoloģijas pētniecības valodā: iesvētītie un civilizētie) var apgūt prasmes, kā apkarot “nepareizi”

TV & Appliances

domājošos. Nenoliedzot kritiskās domāšanas kā rīka pozitīvos aspektus, tomēr ir vērts uz to palūkoties kaut nedaudz kritiski un apsvērt dažādās iespējamās blaknes.

Viena no traucējošām kritiskās domāšanas kā rīka izpratnes blaknēm ir tendence domāšanu (izvērtēšanu) padarīt par “kritizēšanu”, apkarojot tās idejas un vērtības, kas tiek uzskatītas par “nenormālām”. Kritika tiek saprasta kā kriticisms, t.i., šauri kā noliegšana un dekonstrukcija. Tādējādi līdzās kritiskajai domāšanai nevis vairojas atvērtība pret citādo, bet gan notiek norobežošanās, pieaug tolerances un dialogiskas atvērtības trūkums, humanitārās izpratnes nespēja. Ja kritisko domāšanu saprot kā normalizēšanas rīku, citiem vārdiem, kā rīku, ar ko iemācīt lietot pareizās idejas (un tām pareizi ticēt), tad zūd gan Latvijā, gan Eiropas Savienībā tik ļoti nepieciešamie savstarpējās uzticēšanās un dialoga iespējamības nosacījumi. Taču jautājums par “pareizību” (skatot to plašāk kā argumentētus vērtēspriedumus, nevis tikai loģisko formulu apgūšanu) ir vistiešākajā veidā sajūgts ar klasisko filosofiju un tās iztīrāto **patiesības jēdzienu**. Aicinājumi domāt kritiski, lai atsijātu maldus no patiesības, lai atrastu patiesību un apkarotu melus (*fake news*), vedīs strupceļā vai vismaz saskarsies ar nepārvarāmām grūtībām, ja nesapratīsim patiesības jēdziena interpretāciju sekas. Galu galā, nesaprotot patiesību, runāt par kritisko domāšanu ir bezjēdzīgi.

Ieskats filosofijas vēsturē var paskaidrot, kāpēc un kādi domāšanas (ideju, ideoloģiju, vērtību) modeļi ir aktuāli šodien un kāpēc tie nav bijuši nozīmīgi citkārt vai citur.

Vienkāršoti aprakstot filosofisko ideju vēsturi Eiropas civilizācijā, var izšķirt vismaz

divus lielos patiesības modeļus, proti, *viena* vai *daudzas* patiesības. Kopš jaunlaikiem (ap 16.–17. gadsimtu) Eiropā ir dominējis konkrēts gan fiziskās, gan garīgās (kultūras, sabiedrības) pasaules izpratnes modelis un no tā izrietošā patiesības koncepcija, proti, dabas matematizēšana un objektivizācija, visa esošā kvantifikācija un no tās izrietošā zinātniskā metode. Tā ir apjomīga filosofiska sistēma (ar iekšējām atšķirībām dažādu teoriju formā, bet saglabājot pamatorientāciju), kas ilgstoši pastāvējusi, apliecinot uzticību racionalitātei, metodes iespējamībai un objektīvai (uzrādāmai, pierādāmai un parādāmai) patiesībai.

Mūsdienās kopš 20. gadsimta sākuma plašā sabiedrībā arvien lielāku atzinību ir guvis cits domāšanas modelis, kas vispirms pamatojas filosofijā, taču atbalsojas it visur — politikas, sabiedrības, izglītības u.c. zinātnēs. Šo modeli raksturo pavērsiens uz subjektīvismu, plurālismu, indivīda eksistences unikalitāti, bezapzināto dziņu atzīšanu. Šādai filosofiskajai pieejai, protams, ir emancipējošas spējas, kuras nenoliedzami tiek atzinīgi vērtētas. Taču šai pieejai ir ēnas puse, proti, plurālisma piesaukšana un metožu nenoteiktība, daudzu patiesību un pat post-patiesību laikmeta piesaukšana devalvē patiesību *per se*. Daudzveidīgās patiesības interpretācija lielākoties izskan sociālajās zinātnēs, kuras ir aizrāvušās ar konstruktīvisma teorijām, un — savdabīgi — ezotērikas piekritēju aprindās. Taču dabaszinātnēs, t.s. *STEM* laukā, lielākoties valda tieksme pēc vienas patiesības (filosofijas vēsturē to apraksta kā Dieva idejas aizvietošanu ar Dabas likumiem).

Mūsdienu filosofisko (sabiedrisko pamatvērtību) situāciju raksturo hibrīdstāvoklis,

kurā tādi jēdzieni kā “Dievs” ir lielā mērā atmesti, tomēr vienlaikus šo ideju atliekas gluži kā putas vēl peld pa “šķidrās sabiedrības” (Zigmunda Baumana jēdziens) ideju ūdens virsu. No vienas puses, dabaszinātnes alkst pēc absolūtā, skaidrības, zināšanu koncentrāta patiesībā kā savas rezultativitātes apstiprinājuma (kas īstenojas praktiski izmantojamās un ekonomiski ietekmīgās tehnoloģijās). Taču, no otras puses, mūsdienu humanitāro un sociālo zinātņu jomā, Rietumu liberāli domājošās politiskās elites aprindās, kā arī plašā sabiedrībā pastāv pieņēmums, ka “katram jau sava patiesība.” Tas ir šā laikmeta noskaņojums, eiropeiskās civilizācijas filosofiskās domas stāvoklis, ko nedz var, nedz vajag šeit slavēt vai pelt — tāds tas gluži vienkārši ir ar visām no tā izrietošajām pozitīvajām un negatīvajām sekām.

Attiecībā uz kritisko domāšanu patiesības hibrīdstāvoklis nozīmē visupirms to, ka pastāv daudzu patiesību atzišanas iespējamība. Taču, ja patiesības ir daudzas, tad kritiskā domāšana nonāk nepatīkšanās (ja vien kritisko domāšanu nesaprot šauri kā tikai retoriku un loģiskās argumentācijas shematiku). Mūsdienu Eiropa (jau gandrīz visa 20. gadsimta gaitā un arī patlaban) un to reprezentējošā mūsdienu filosofija, tēlaini izsakoties, ar vienu roku dod un ar otru ņem. Tā

iemaina brīvību pret patiesību — ar vienu roku dod brīvību, bet ar otru roku izrauj patiesību.

Šī filosofija dod kritisko domāšanu (lai katrs pats meklē patiesību), bet vienlaikus atņem šai patiesībai vērtību. Daudzums devalvē vērtību arī patiesībai! Te ir sabiedriska mē-

roga atziņa — ja reiz patiesības ir daudzas un tātad tām nav diži lielas vērtības, tad par patiesību nav vērts uztraukties! Patiesības meklējumi kļūst īslaicīgi, nestabili un tātad kritiskā domāšana palīdz vien iekļauties mirkļa patiesības vēstījumos (kas nereti ir politiskās inženierijas sadomājumi, kuros kritiskā domāšana kalpo par piesegu un tādējādi maldinoši rada iespaidu, ka pārstāv “progresīvos” un “domājošos”).

Kādas ir šīs filosofiskās situācijas, patiesības plurālisma, sekas? Tādas, ka kritiskā domāšana — ja to loģiski izvērš līdz galam — izaicina arī “labos” uzskatus, citiem vārdiem, arī konjunktūru. Tātad cieš arī tās idejas, kurām it kā vajadzētu būt pasargātām, jo jebkuras politiskās, filosofiskās, sociālās ideoloģijas pamatā ir aksiomātiski un tātad savā būtībā nekritiski pieņemti stāsti jeb “mīti”. Tas ir apsvērums, ko nedrīkst aizmirst (un uz to norāda daudzi kritiskās domāšanas kritiķi), proti, kritiskā domāšana koncentrējas tikai uz racionalitāti un tādējādi piemirst zināšanu fundamentālo neracionalitāti.¹

Risinājums ir iespējams tikai tad, ja kritisko domāšanu uzlūko plašāk nekā “dispozīciju uz patiesību”, ko pavada principiāla atvērtība pret neskaidrību. Taču šāda domāšana nav iespējama bez filosofiskās izglītības, kas šeit

1 Kritiskās domāšanas teorijā pastāv idejiskais vilnis, kas mudina ņemt vērā neracionālo, bezapziņas norises, aizspriedumus, kolektīvo bezapziņāto — jomas, kas ietilps psihoanalīzes un filosofijas pētījumu laukā. Lai gan kritikas kritiķiem ir taisnība, ka tad ja kritiskā domāšana zaudēs racionālo, formāli loģiski stingros rāmjus, un ir taisnība arī par to, ka kritiķu argumenti nereti ir nepietiekami pamatoti, tomēr tie parāda interesantus turpmākās domāšanas ceļus. Piemēram, kritiskā domāšana kā rīks darbojas “uz papīra”, taču šā rīka ieviešana reālajā, praksē, ikdienas darbos, rīcībā un lēmumos ir jau cits temats.

nav domāta kā vienkārši filosofijas vēstures apgūšana. Ar filosofisko izglītību te jāsaprot spēja (prasme) domāt par visdažādāko pieņēmumu pamatā esošajiem mītiem, tos pamanīt, analizēt un izprast. Turklāt, ja neatzīst šos mītus — ikvienas idejas pamata aksiomas — tad kritiskā domāšana kā rīks ir akla un kurla.² Kritiskā domāšana nav tikai prasme, un šāds skatījums — domāt par kritisko domāšanu kā par rīku, kas palīdzēs atsijāt labos argumentus no sliktajiem — to reducē līdz ļoti zemam statusam, kurā tā aprobežojas ar primitīvu loģikas formu vai retorikas mācīšanu.³ **Kritiskajai domāšanai (arī medijpratībai) ir jābūt dispozīcijai uz patiesību, kas sajūgta ar paplašinātu do-**

- 2 Piemērs. Starptautisko teroristisko organizāciju vadoņi parāda pārliecināšas prāta spējas, tostarp, kritiskās domāšanas prasmes, lai precīzi argumentētu par tēmām, kuras Eiropā noraidām kā pilnīgi nepieņemamas. Pīters Bergens un Svatī Pandeja laikrakstā *The New York Times*, aizstāvot madrasas pret apsūdzībām teroristu producēšanā, norāda uz interesantu faktu. Aplūkojot ziņas par dažu zīmīgu terorktu veicējiem, viņi konstatēja, ka 53 % no tiem ir vismaz nepabeigta augstākā izglītība, kas nereti iegūta rietumvalstīs. Salīdzinājumam — tikai 52 % amerikāņu ir apmeklējuši augstskolu. Augstāko izglītību ir ieguvuši arī daudzi teroristisko organizāciju līderi, piemēram, Aimāns az Zavāhirī ir mediķis, ķirurgs, Abū Bakram al Bagdādī ir doktora grāds islāma jurisprudencē, Saijids Kutbs ir izglītojies ASV utt. Šie cilvēki ir saņēmuši vairāk vai mazāk pieņemamu izglītību. Tātad viņu piesliešanos ekstrēmām idejām nevar norakstīt uz izglītības trūkumu. Līdz ar to drīzāk jādomā, ka šeit izpaužas ideoloģiskā, ideju un vērtību cīņa, nevis argumentu cīņa.
- 3 Šādai pieejai ir precedents. Jau 20. gadsimta sākumā t.s. loģiskā pozitīvisma skolas pārstāvji (Vīnes pulciņš) tiecās attīrīt valodu, lai nonāktu pie empīriski pārbaudāmiem, verificējamiem jēdzieniem. Tomēr filosofiskā virziena pārstāvji saskārās ar nopietnām problēmām, kas lielā mērā viņu centienus ievada strupceļā.

māšanu, kura ietver filosofijas, loģikas, civilizāciju vērtību un ētikas studijas.

Nenoliedzot, ka kritiskās domāšanas prasmes kā prasmes ir derīgas un vajadzīgas, ir jāņem vērā, ka, neiesaistot filosofiju (plašā izpratnē), sekmes būs pieticīgas. Hibrīdstāvoklī, ko raksturo patiesības nenoteiktība, centieni padarīt kritisko domāšanu par teju vai visu nelaimju panaceju ir, mazākais, smieklīgi, gluži kā iedoma lauztu kāju ārstēt ar aspirīnu. Līdz ar to kritiskās domāšanas ieviešanā ir jāakcentē vēlme pēc patiesības un melu noraidījums. Tas nozīmē, ka kritiski domājošam cilvēkam ir jāpiedalās šādu jautājumu risināšanā: kas ir patiesība, un vai patiesība vispār ir? Kā tapt par cilvēku, un kā saprast līdzcilvēkus — to morāli, kultūru, vērtības?